

тике Ольвии во II в. до н. э.— период кризиса и упадка. Хранение в святилище государственных декретов и устройство в нем общественных приемов, куда приглашались почетные граждане, послы и ксены, а также жрец Аполлона, дает возможность считать, что храм Аполлона в Ольвии служил одновременно и пританеом. В кризисный период, невзирая на все трудности, которые переживал город, святилище Аполлона оставалось не только значительным религиозным, но и культурно-политическим центром, пользующимся в Ольвии особым авторитетом и популярностью. Здесь контролировались и защищались права почетных граждан, рассматривались жалобы о незаконных притязаниях к правам ксенов и феоров.

A. S. Rusyaeva

SOCIAL-POLITICAL FUNCTION OF ELLINISTIC APOLLO TEMPLE IN OLBIA

Among a lot of epigraphic documents of the Pregethian period from Olbia there are only two inscriptions presenting a direct evidence on the existence of the Apollo temple there. It is known from the archaeological investigations on the central temenos that a huge peripter of Apollo Delphinium was constructed here in the Ellinistic time. A detailed analysis of final formulations of decrees mentioning this shrine, their comparison with the analogous monuments as well as with the data of the literary tradition permitted gaining interesting information in the significance of this shrine in the social life of Olbiopolites and policy of Olbia in the 2nd century B.C. — the period of crisis and decline. The storage of state decrees in the shrine and social receptions carried there with honoured citizens, ambassadors and xens invited as well as Apollo's priest make it possible to consider that the Apollo temple in Olbia served simultaneously as a pritanеum. During the years of crisis the Apollo shrine remained not only a significant religious but also a cultural and political centre of immense prestige and popularity in Olbia in spite of all difficulties which the city has endured. There the rights of honoured citizens were controlled and protected, complaints on illegal pretensions to the rights of xens and feours were inspected.

Одержано 30.09.88.

Історико-географічне районування Східного Криму в античну епоху

О. О. Масленніков

У статті розглядаються особливості природно-кліматичної характеристики Східного Криму, з якими пов'язана хронологічна і територіальна нерівномірність заселення цієї частини півострова; причини спустошення Боспорської хори наприкінці III ст. до н. е.

Питання дослідження природи Східного Криму — території європейського Боспору, його рельєфу, геоморфології, ґрунтознавства, гідрології, фауни, флори і клімату детально висвітлені у багатьох працях¹. Загальна характеристика здійснена І. Т. Кругликовою. Ми зупинимося лише на моментах, безпосередньо пов'язаних з людською діяльністю.

У географічному плані Керченський півострів, незважаючи на великі розміри, не є цілісним, хоча відмінності незначні. Передусім, узбережжя Східного Криму — неоднорідне. Чорноморський берег, за винятком Феодосійської бухти, затоки біля давнього Кіммеріка (сучасні Узунларське та Кияшське озера) та мису Чауда, слабо порізаний, не має зручних бухт та гаваней. Окрім району гори Опук та крайньої пів-

¹ Лише І. Т. Кругликова намагалась врахувати відмінності всередині цього регіону (Кругликова І. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 14—23).

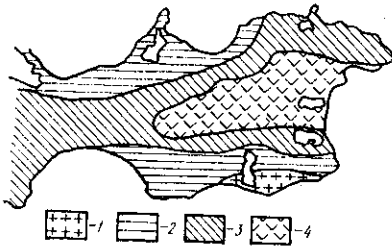

Рис. 1. Річний розподіл кількості опадів (за В. І. Важовим). Умовні знаки: 1 — менше 300 мм, 2 — 300—500 мм, 3 — 350—400 мм, 4 — 400—500 мм.

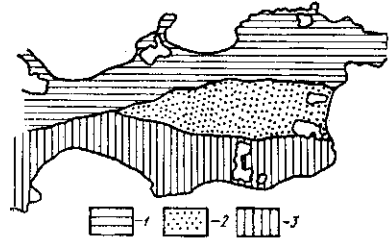

Рис. 2. Ґрунти (за М. Н. Клепіним). Умовні знаки: 1 — слабо задерновані супіщані та чорноземні солонцеві, 2 — чорноземні темно-каштанові, 3 — каштанові солонцеві.

денно-західної частини — мису Такіль, він складається із нестійких порід². Подібна картина і на узбережжі Керченської протоки, хоча простежуються деякі відмінності між ними. Чорноморський берег інтенсивно руйнується абразією, що призвело до повної загибелі тут поселень і могильників (Кітей, Киз-Аул, Кіммерік). У протоці ж, разом з підмивом і обвалом берега, відбувається намів ґрунтових кіс, що зменшують силу впливу штормів. Залежно від напрямку русла, а особливо повноводності рік басейну Азовського моря, змінювався і рівень води у протоці. Тому стародавні споруди тут частково зруйновані (поселення біля с. Героївське), частково затоплені і занесені ґрунтом («садиби» поблизу Німфею, Акри, с. Завітне). Враховуючи існування в минулому на місці Тобечицького, Чурубашького й інших озер заток³, а також бухт, мисів і гаваней, що не збереглися (наприклад, біля Німфею), берег протоки можна визнати зручним для мореплавання.

Ще зручнішим є Азовське узбережжя, багате на великі й малі бухти, затоки, миси. Берег тут складається переважно з міцних скельних порід. Відома у Геродота назва Східного Криму «Херсонес скелястий» могла з'явитися лише під впливом його ознайомлення з цим узбережжям. Тут майже не помітні наслідки коливань рівня моря (вони були тут специфічними). Абразійні процеси відбувалися тут повільно, за винятком району Осовин, «Білої гори» й мису Зюк.

У низовинних місцях, на узбережжі широких бухт море, порівняно з античним часом, навіть трохи відступало. Втім, це пояснюється і намівом течіями підводних кіс і пересипів.

Рельєф півострова в південно-західній частині до Парначького хребта рівний, балок і лошовин мало. Височин, крім масиву в районі гори Опук, на півдні немає, а невисокі скелясті кряжі простягаються паралельно морю і значно від нього віддалені.

Центральна частина рівнинна. Похилі схили височин часто утворюють закриті від вітрів замкнуті долини. Пасма більш високих горбів та сопки давніх грязьових вулканів урізноманітнюють цей ландшафт на сході, ближче до протоки. Рівнинний, злегка пологий на північ рельєф у ряді районів Приазов'я чергується з зубчастими скелястими хребтами і невеликими долинами між ними. Вивітрування й руйнування порід тут значно менше.

Півострів бідний на прісну воду; постійної річкової мережі сьогодні практично немає, але в давнину маленькі річки, точніше струмки, були. Про це свідчать повністю або частково пересохлі русла, що збереглися де-не-де на півдні (рис. 1). У Приазов'ї ситуація дещо сприятливіша, тут майже скрізь на відносно незначній глибині залягають ґрунтові води. На узбережжі від Арабатської стрілки до протоки нам відомо кілька десятків колодязів, викопаних у піщаному або глинисто-

² Зенкевич В. П. Берега Черного и Азовского морей.— М., 1958.— С. 143, 192.

³ Бербейм Д. Я. Керченский пролив во времена Страбона в свете новейших данных об изменении уровня Черного моря // СА.— 1958.— № 4.— С. 145.

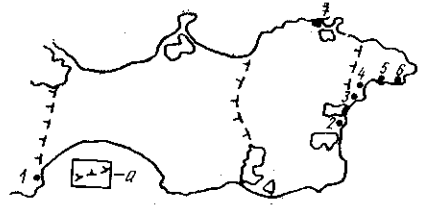
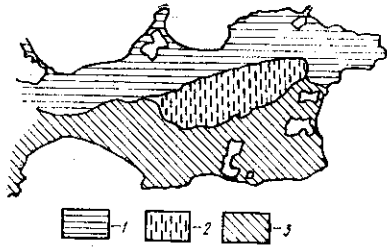

Рис. 3. Кліматичні райони Криму (за В. І. Важовим). Умовні знаки: 1 — дуже посушливий, помірно жаркий з помірно м'якою зимою, 2 — посушливий, помірно жаркий з м'якою зимою, 3 — дуже посушливий, помірно жаркий з дуже м'якою зимою.

Рис. 4. Архаїчні міста і поселення: 1 — Феодосія, 2 — Німфей, 3 — Тірітака, 4 — Пантікапей, 5 — Мірмекій, 6 — Пормфій, 7 — Зенонія Херсонес. Умовні знаки: а — давні вали.

му ґрунті і облицьованих камінням. Усі вони розміщені в низинах, неподалік від берега (на відстані 20—40 м), глибиною від 3 до 10 м. Колодязі розташовувалися по два-три в одному місці («Параскіна», «Генеральська» бухти) поблизу всіх досить великих античних поселень. За конструкцією вони круглі (очевидно, пізньосередньовічні) і квадратні. На південному узбережжі ґрунтові води внаслідок водостійкості поверхневих шарів утворюються погано. Тут колодязів мало, вони глибокі. Очевидно, в цьому районі велике значення мав збір дощової води. Єдине велике прісне джерело виявлене поблизу гори Опук.

Основними водопостачальниками у центрі півострова були колодязі, невеличкі струмки. Ґрунтові води знаходилися на значній глибині, часто під скельними породами. Очевидно, до перших століть н. е. спорудження колодязів було не під силу місцевому населенню, тому люди оселялися поблизу відкритих джерел. Місцерозміщення поселень залежало від рівня залягання ґрунтових вод, який змінювався у різні кліматичні епохи.

Ґрунти південної й південно-західної частини Східного Криму, переважно, каштанові, солонцеві; у північній і східній — слабо задерновані супіщані або чорноземні, іноді також каштанові, солонцюваті. У центрі — чорноземні, темно-каштанові (рис. 2) ⁴.

Флора півострова одноманітна. Сьогодні тут виділяються три зони. У минулому картина була дещо іншою. Так, за винятком лісосмуг і чагарників, ліси відсутні, тоді як ще в XIX ст. на північному сході, у районі Казантипу і гори Опук, вони місцями зберігалися ⁵. Не буде помилкою назвати давній ландшафт північної та південної частин півострова — лісостеповим, а глибинки — переважно степовим. Найраніше, очевидно, ліс знищений був на березі протоки, адже вибір місця для перших поселень диктувався наявністю придатної в господарстві деревини. Феофраст прямо писав про низькоякісний ліс у районі Пантікапею (*Theophr.*, II, 7, 4).

Клімат Східного Криму вважається дуже посушливим, помірно жарким з м'якою зимою (приазовський район); посушливим, помірно жарким з м'якою зимою (центр) і дуже посушливим, помірно жарким з дуже м'якою зимою (південь і схід) (рис. 3) ⁶. Більшість дослідників вважає, що в античну епоху клімат коливався від помірно вологого до дуже сухого, тобто він був подібним до сучасного. За О. О. Борисовим клімат Криму до X ст. до н. е. був сухим і теплим, у V ст. до н. е. похолоднішало, а з I ст. до н. е. до IV ст. н. е. знову потеплішало ⁷. У ме-

⁴ Котова И. Н. Флора и растительность Керченского полуострова // Труды Никитского ботанического сада.— Симферополь. 1961.— Т. XXXV.— С. 67—69.

⁵ Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1971.— С. 21—25.

⁶ Важов В. И. Целебный климат.— Симферополь, 1983.— С. 90, 91.

⁷ Борисов А. А. Климатология Советского Союза.— Л., 1970.— С. 304.

жах невеликої території ці зміни могли відбуватися неоднаково (прибережні зони страждали від посух менше).

При виборі місць поселення мешканці Європейського Боспору враховували фактори панівних напрямів вітрів і морських течій. Так, у Приазов'ї і в районі Керчі переважають за силою і тривалістю північно-східні, східні і північно-західні вітри; на південному узбережжі — північно-західні. Найбільш сильні північно-східні вітри є характерними для осені і зими. Влітку ж панують західні та північно-західні вітри. Напрям вітрів залежить від рельєфу і конфігурації берега⁸. Найбільш вітряна південно-східна частина півострова, район мису Такіль.

Найпохмуріші туманні дні припадають на листопад — березень, особливо у східній частині півострова⁹. Звичайно, погода в давнину нам невідома і можна лише припустити, що вона була подібна до сучасної.

Звернімося тепер до археології. Хоча праця В. Д. Блаватського «Архаїчний Боспор» вийшла понад 30 років тому¹⁰, список і географія архаїчних пунктів Східного Криму практично не розширились (рис. 4).

На чорноморському узбережжі — це Феодосія та окремі знахідки на зольнику мису Такіль¹¹. Розкопки Кіммеріка та Кітею поки що не виявили архаїчних шарів. Зупинимось на поселенні «пагорб А» (східний схил гори Опук), яке датується VI—V ст. до н. е.¹², хоча аналіз знахідок перекоує нас у дещо пізнішій даті — середині V ст. до н. е. Так, посуд «іонійського типу» із смугами бурого та червоного лаку існує тривалий час (з VI до початку IV ст. до н. е.), тому чашечка із смугами лаку та відкритий світильник не можуть бути свідченнями ранньої дати. Поодинокі фрагменти чернолакової, черно- та червонофігурної кераміки відносяться не до VI, а до V ст. до н. е. Ще більш виразні амфори. Досить глянути на таблицю у статті І. Т. Кругликової¹³, щоб впевнитися, що тут є ніжки амфор IV ст. до н. е., але відсутні амфори першої половини V ст. до н. е. Хіоська опуклогорла амфора, знайдена в одному з приміщень, датується серединою V ст. до н. е.¹⁴ Нарешті, стратиграфічно шар VI—IV ст. до н. е. розчленувати, на думку І. Т. Кругликової, не вдалося¹⁵. Викликає сумніви і невластивий грецькій традиції вибір місця для цього поселення — на маленькому плато, серед скель, без зручної гавані. Зате неподалік відомі гробниці у вигляді кам'яних ящиків з кільцевими загорожами¹⁶. Більш вірогідно, що це поселення було варварським, аніж грецьким.

Отже, за географічними (мало зручних гаваней, води) та, можливо, демографічними (цю територію займало варварське населення) причинами зона чорноморського узбережжя (за винятком Феодосії) не привернула увагу грецьких першопоселенців.

Разом з тим зазначимо, що ця етноситуація з більш раннього джерела потрапила до периплу Псевдо-Арріана, який писав, що територію від Афініона (?) до Кіт населяють скіфи (*Ps. Arr.*, 76). До цього часу лишається загадкою, що ж вважати Афініоном (можливо — це Феодосія), оскільки Кітей локалізований чітко.

⁸ Важов В. И. Указ. соч.— С. 60—63.

⁹ Там же.— С. 51, 55, 67.

¹⁰ Блаватский В. Д. Архаический Боспор // МИА.— 1953.— № 33.— С. 7 и сл.

¹¹ Толстиков В. П. К проблеме образования Боспорского государства // ВДИ.— 1984.— № 3.— С. 26, 27; Молев Е. А., Молева Н. В. Разведки на мысе Такиль // АО 1977—М., 1978.— С. 342.

¹² Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 31—39.

¹³ Кругликова И. Т. Киммерик в свете археологических исследований // МИА.— 1959.— № 85.— С. 238.— Рис. 14, б.

¹⁴ Рубан В. В. О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор) // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 109.— Тип IV—VI.

¹⁵ Кругликова И. Т. Отчет о разведках в Киммерике в 1950 г. // НА ИА АН СССР.— Р.—1.— № 422.— С. 12.

¹⁶ Марти Ю. Ю. Городища Боспора к югу от Керчи // ИТИАЭ.— Симферополь, 1928.— Т. 2.— С. 103—119.

Інші архаїчні пункти знаходяться в зоні протоки, але відносно поселень Героївка та Південно-Чурубашське також є деякі сумніви. Чорнофігурна кераміка, амфори Хіосу і Менди з ранніх шарів Героївки — датуються другою чвертю V ст. до н. е. На Південно-Чурубашському поселенні до кінця VI ст. до н. е. відноситься лише один фрагмент чорнофігурного кратера. Колхідські піфоси та чорнолощений з нарізним орнаментом ліпний посуд¹⁷ мають широке датування аж до IV ст. до н. е. На жаль, рисунків амфор немає, тому доводиться покладатися на досить сумарний¹⁸, а часом суперечливий їх опис¹⁹. Спільне виявлення у ранньому шарі уламків амфор хіоських опуклогорлих і з прямим горлом, а також гераклейських, з «чаркоподібною» ніжкою типу Солоха I і навіть з ковпачковими ніжками²⁰ не переконує в датуванні його архаїчним часом.

Бухти, затоки, відносна безпека переправи в «Азію», місця проходження косяків риби, родючі землі і джерела прісної води робили узбережжя протоки найбільш придатним районом для заснування грецьких апойкій. Додамо також сприятливу в цілому для греків демографічну ситуацію та якісь договірні традиції у відносинах із скіфами.

Якщо наші зауваження відносно дат ранніх поселень вірні, то, очевидно, освоєння цієї території проходило інакше, ніж у районі Ольвії — Березані. Там люди, спочатку розкидані на численних сільських поселеннях, з часом концентрувалися в Ольвії²¹, де неукріплені архаїчні «села» відсутні. Землевласником виступав житель містечка, хора якого була незначною і жодних фундаментальних будівель не мала.

Багаторічні розвідки і розкопки в Приазов'ї слідів архаїчного часу не виявили. Винятком є мис Зюк. Дуже зручний для поселення, він не міг не привернути уваги грецьких мореходів. Але поки що у наявності маємо лише матеріали (чорнофігурний аттичний, тонкостінний корінфський і сомоський посуд, амфори Хіосу, Лесбоса і невідомих центрів) останньої чверті VI ст. до н. е. Час заснування містечка-факторії на Меотиді краще було б віднести до рубежу VI—V ст. до н. е. Можна припустити, що інформованість Геродота про західне Приазов'я (містечко Кремни, ряд назв, що виникли у зв'язку з походом Дарія) була наслідком каботажних плавань греків саме в цей час. Пора господарського освоєння Кримського Приазов'я у VI—V ст. до н. е. ще не настала, а контакти з нечисленним місцевим населенням були обмежені і маловигідні. Можна припустити, що грецьких купців більш приваблювали царські скіфи, основні кочовища яких, судячи за архаїчними похованнями, знаходились між пониззям Дніпра і західним Приазов'ям²².

У «глибині» півострова відомий лише один архаїчний пункт — Андріївка Південна²³. Окремі фрагменти амфор з раннього шару датуються кінцем VI ст. до н. е., але в ньому, як вважає І. Т. Кругликова, «більшість знахідок відноситься до V ст. до н. е.». Сумнівним є опис заповнення ям поблизу будівель рубежу VI—V ст. до н. е.²⁴ Згадано про уламки амфор з ковпачковою ніжкою, а також про фасоські та гераклейські амфори. Перші, як відомо, з'являються в IV, а не в V ст. до н. е.²⁵, інші — також характерні для IV ст. до н. е. Незрозуміло, як V ст. до н. е. (навіть його кінцем) можна датувати підлогу приміщення,

¹⁷ Кругликова И. Т. Отчет о работах Восточно-Крымской экспедиции в 1964 г. // НА ИА АН СССР.— Р—1.— № 2998.— С. 19—31.

¹⁸ Там же.— С. 31.

¹⁹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 46—48.

²⁰ Кругликова И. Т. Отчет о ... в 1964 г.— С. 19, 20.

²¹ Отрешко В. М. Позднеархаические поселения Березанского лимана // Открытия молодых археологов Украины.— К., 1976.— С. 33.

²² Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 12.— Рис. 1.

²³ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 49, 50.

²⁴ Там же.— С. 49—51.

²⁵ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 78, 79.

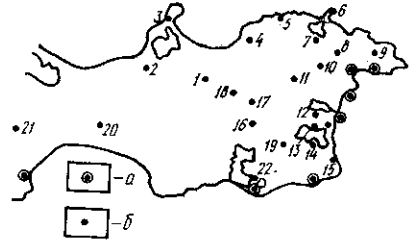
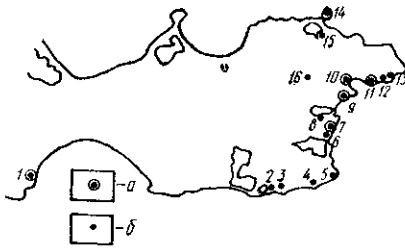

Рис. 5. Міста та поселення V ст. до н. е.: 1 — Феодосія, 2 — Кіммерік, 3 — пагорб А, 4 — Кітей, 5 — мис Такіль, 6 — Героївка, 7 — Німфей, 8 — Південно-Чурубашське, 9 — Тірітака, 10 — Пантікапей, 11 — Мірмекій, 12 — Парфеній, 13 — Пормфій, 14 — мис Зюк, 15 — Чокрацький мис, 16 — Андріївка-Південна. У мовні знаки: а — міста, б — поселення.

Рис. 6. Найбільші поселення IV—III ст. до н. е.: 1 — Леніно, 2 — Червоний Кут, 3 — Мисове, 4 — Золотий Рожок (верхнє), 5 — Генеральське-Західне, 6 — мис Зюк, 7 — Чокрацький мис, 8 — Таш-Алак, 9 — Войкове-Східне, 10 — Андріївка Південна, 11 — Горностаївка, 12 — Південно-Чурубашське, 13 — Вогники, 14 — Костиріно, 15 — Завітне, 16 — Марфівка, 17 — Савомівка, 18 — Слюсарівка, 19 — Мар'тека, 20 — Фронтове 1, 21 — Айвазовське, 22 — Героївка. У мовні знаки: а — міста, б — поселення.

якщо і на ній, і при її прокопуванні знайдені фрагменти гераклейських амфор IV ст. до н. е. з клеймами²⁶. Те, що тут одночасно виявлено уламки і гераклейських, і боспорських амфор, теж свідчить на користь IV ст. до н. е. Тому є сумнівною думка про наявність тут поселення в епоху архаїки. Щодо місцевого варварського населення, то, напевно, воно в цей час було нечисленним, або ж з'являлося тут під час сезонного кочування. Згадаємо, що відомо лише кілька раних скіфських поховань у степовій частині півострова, та й ті датуються V ст. до н. е.²⁷

Наступний період — V ст. до н. е. — малопримітний в археологічному відношенні, якщо не брати до уваги гадану скіфську навалу і ще більш гіпотетичне будівництво «тірітакського» валу²⁸. Наприкінці сторіччя, очевидно, виникають Кіммерік, Кітей і поселення в зоні протоки (рис. 5).

Утворення Боспорської держави, як би воно не відбувалося, не могло відразу призвести до якісних змін: тобто, до широкого територіального зростання. Для остаточного господарського освоєння всієї території півострова був потрібний час, а також відповідні економічні та людські ресурси. Передумови для цього — зростання міського населення, розвиток ремесел і торгівлі, зміцнення центральної влади, військової сили і т. д. «визрівали» протягом V ст. до н. е. Не виключено, що й кліматичні умови (суворі зими, про які писав Геродот (IV, 28) в цей час не сприяли розширенню зони землеробства і переходу до осілості кочовиків.

Лише у середині IV ст. до н. е. після приєднання Феодосії і при лояльності скіфів, під владою Спартоکیدів опинився весь півострів. Невідомо, якого значення надавали цій території царі Великої Скіфії, але саме на цей час припадає правління Атея — вершина могутності Скіфської «держави». Її військова експансія була направлена переважно на захід, в Подунав'я і Добруджу²⁹, а відносини з Боспором залишалися в цілому мирними. Можливо, весь Північнопричорноморський античний світ був тиловою базою Атея. Після його поразки скіфські царі ще більше були зацікавлені у збереженні стійких зв'язків з Боспором. Невипадково, розквіт їх торгівлі припадає саме на кінець IV — початок III ст. до н. е. Про це свідчить, з одного боку, вивіз великої кількості зерна з Боспору, з іншого — численні знахідки виробів з коштовних металів у скіфських царських курганах, більшість яких відноситься

²⁶ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 52.

²⁷ Мурзин В. Ю. Указ. соч.— С. 12, 37—40.

²⁸ Толстиков В. П. Указ. соч.— С. 26—30.

²⁹ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— С. 240—241.

саме до цього періоду³⁰. Окремі конфлікти (за правління Перисада I) загальної картини не змінювали.

У середині IV ст. до н. е. клімат у Східній Європі, як зрештою, і на всьому Причорномор'ї, пом'якшився. Сприятливі умови для землеробства, прагнення скіфської знаті (як і боспорських царів) до вигідного продажу зерна, сприяли утворенню численних поселень — «сіл»³¹. Це особливо впадає в око на Керченському півострові. З 274 відомих на 1974 рік поселень 233 існувало в середині IV — середині III ст. до н. е. Серед них були і садиби, і селища, і поселення, з яких вирости невеликі містечка. Деяку складність викликає питання їх абсолютної хронології. Так, Семенівка відноситься дослідниками до групи, що з'явилася у V—IV ст. до н. е., або до групи, що виникла в кінці III — початку II ст. н. е. Золоте і Мисівка згадуються серед тих, що виникли наприкінці IV—III ст. до н. е., або серед тих, що з'явилися на століття пізніше. Ранні шари Мар'івки датуються і V—IV, і IV ст. до н. е. Через погану збереженість багатьох поселень, їх нерівномірне вивчення, широкі датування окремих типів амфор, не кажучи вже про ліпний посуд, і майже повну відсутність монет, такі розходження не дивні. Загальний аналіз масового матеріалу і амфорних клейм все-таки переконливо свідчить, що дата існування більшості поселень — друга половина IV — перша III ст. до н. е. (рис. 6).

За типологією і географією ці пам'ятки, насамперед, подібні до всіх більш-менш віддалених від моря «сіл» типу Марфівки, Маївки, Слюсарівки, Сазонівки, Золоте-Рожок («верхне») і т. д. Це досить великі (до 10 га) неукріплені селища, що складаються з окремих будівель, розкиданих на відстані 30—50 метрів одна від одної. Кладка стін груба, з необробленого каменю, на глині. Приміщення малі, з вогнищами, зольними підсіпками підлог, вимощеними двориками біля будинків, простенькими огорожами, які складаються з поставленого на ребро каміння. Культурний шар незначний, знахідок мало, у більшості — це уламки амфор і ліпного посуду. Теракоти і столовий посуд зустрічаються рідко. Монет і черепиці практично немає³².

Селища розміщувалися переважно на пологих схилах пагорбів, частіше з південного боку, рідше на рівних плато, біля ярів і балок — русел пересохлих річок. Поряд з ними на вершинах скелястих кряжів знаходились могильники (ряд невисоких курганчиків, або кам'яні ящики з кільцевими огорожами). Цінні матеріали, отримані в результаті їх розкопок, дали можливість висунути положення про «моно» — і «поліетнічність» місцевого варварського населення³³. І. Т. Кругликова вважає мешканців цих «сіл» осілими скіфами³⁴.

Поселення іншого типу — садиби — нечисленні (Андріївка Південна біля с. Жовтневе). Вони знаходилися на межі міської хори³⁵ і різняться за плануванням та знахідками.

Майже всі прибережні поселення виділяються своєю компактністю (пагорб «А», Мисівка, Генеральське-Західне, Зюк, Костиріно). Деякі з них зникають до кінця IV ст. до н. е. — (пагорб «А») ³⁶, або в III ст. до н. е. (Мисівка ³⁷, Генеральське-Західне), інші доживають до перших

³⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 121 сл.

³¹ Английские государства Северного Причерноморья // Археология СССР.— М., 1984.— Т. VIII.— С. 43—44; Мелюкова А. Н. Скифия и фракийский мир.— С. 238.

³² Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 58—80, 222, 226—228.

³³ Масленников А. А. О населении прибрежных районов Восточного Крыма в IV—I вв. до н. э. // СА.— 1980.— № 1.— С. 5—16; Яковенко Э. В. Об этнокультурной принадлежности населения хоры Боспора европейского // Демографическая ситуация в Причерноморье в период великой греческой колонизации.— Тбилиси, 1981.— С. 248 сл.

³⁴ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 75.

³⁵ Там же.— С. 54, 55, 82 сл., 92 сл.

³⁶ Там же.— С. 39.

³⁷ Петерс Б. Г. Раскопки поселения античного времени на полуострове Казантип // КСИА АН СССР.— 1978.— № 156.— С. 89 сл.

століть н. е. (Костиріно, Зюк, Героївка)³⁸. Можливо, пануючою системою їх розбивки був ряд житлових приміщень, прибудованих до загальної стіни. Щодо Генеральського-Західного, можна говорити про замкнутий простір, утворений цими приміщеннями, що нагадує садиби в районі Панського або «Чайки» (Західний Крим).

Характерним для них є укріплений характер, про що свідчать залишки оборонних споруд (вали і рови, очевидно, з'явилися у III ст. до н. е.) та деякі особливості у плануванні і топографії. Всі ці поселення розташовані на мисах (Костиріно, Завітне, Чокрацький мис, мис Зюк, Мисівка), або на закритих скелями прибережних долинах (пагорб «А», Генеральське-Західне). Вони значно багатші від степових селищ за знахідками, причому вигляд їх більш подібний до грецького. Особливо виділяється Генеральське-Західне. Тут знайдено сотні амфорних клейм, десятки монет, багато уламків черепиці, чорнолакового посуду. Частину стіни складено рустованою кладкою, віднайдено дві виноробні, культова площа, три вівтарі, культовий мармуровий столик. Інші поселення узбережжя виглядають значно простішими. Найімовірніше, їх населяли греки. У зоні протоки поселення доповнювали засновані раніше міста, а в Приазов'ї їх наявність свідчить про повторне освоєння району. Через погану дослідженість Чорноморської зони важко сказати про неї щось конкретне.

Про зміни на Боспорі і у Північному Причорномор'ї в середині III ст. до н. е. писалося неодноразово. До кінця III — початку II ст. до н. е. зникли всі селища степової частини Східного Криму і багато поселень узбережжя, крім зони протоки. Припускається, що їх спустошили скіфи³⁹. Згідно з новими даними Неаполь Скіфський був заснований в останній чверті III ст. до н. е.⁴⁰, а все III ст., особливо його друга половина, — час напруженої боротьби скіфів з сарматами і утвердження панування останніх в Північнопричорноморських степах⁴¹. Ми не знаємо всіх подробиць цієї боротьби, але здається нелогічним, щоб саме в цей момент скіфи «відкрили другий фронт» проти Боспору. Це було можливим лише після закріплення їх у Центральному Криму і відносного миру з сарматами. Звичайно, ця гіпотеза дуже осучаснена. Для переважно кочового, досить примітивного суспільства, яким були скіфи, військовий промисел, здобич від нападів на слабкіші племена були звичайним явищем. До того ж невідомо, була колишня Велика Скіфія єдиною, чи, що найвірогідніше, розпалася на окремі «царства», кожне з яких функціонувало самостійно.

За даними археології, селища-глибинки не загинули одночасно і не були зруйновані, а поступово занепадали й зрештою були полишені мешканцями.

Інша картина спостерігається в Приазов'ї. Розкопки на мисі Зюк та Генеральського-Західного свідчать, що ці (та, мабуть, інші) поселення зазнали нападу і майже всі були зруйновані десь на початку третьої чверті III ст. до н. е. Особливо помітна ця картина на поселенні Генеральському-Західному. Тут виявлені похапцем споруджені рів і вал, каміння для металевих машин, скіфські вістря до стріл, сліди пожежі.

Дозволимо собі висловити ще одну гіпотезу про причини запустіння степової зони. Існує припущення, що близько 240 р. до н. е. в Криму усталився сухий і жаркий клімат, який тривав до I ст. до н. е.⁴² Деякі спостереження підтверджують цю здогадку. Так, поселення на Чокрацькому озері було полишене жителями, коли первісна затока по-

³⁸ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 96—98.

³⁹ Там же.— С. 99.

⁴⁰ Голенцов А. С., Голенко В. К. Из керамической эпиграфики Неаполя // КСИА АН СССР.— 1979.— № 159.— С. 78.

⁴¹ Смирнов К. Ф. О начале проникновения сарматов в Скифию // ПСА.— М., 1977.— С. 196.

⁴² Дзэнз-Литовский А. И. Геологический возраст донных солевых отложений минеральных озер.— М., 1936.— С. 142 сл.

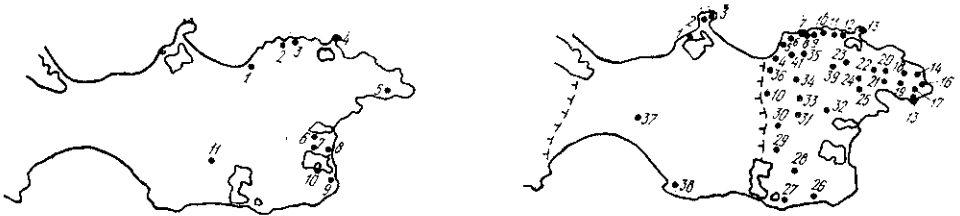

Рис. 7. Поселення кінця III—II ст. до н. е.: 1 — Семенівка, 2 — Ново-Відрадне, 3 — Золоте-Східне, 4 — Крутий берег, 5 — мис Зюк, 6 — Південно-Чурубашське, 7 — Героївка, 8 — Вогники, 9 — Костирино, 10 — Завітне, 11 — Карасювка.

Рис. 8. Найважливіші поселення I ст. до н. е.—III ст. н. е.: 1 — Семенівка, 2 — Афанасівка, 3 — Казантип-Східний, 4 — Ново-Відрадне, 5 — Золоте, 6 — Сююрташ (бухта), 7 — Кюль-Тепе, 8 — Кюль-Тепе Східне, 9 — Генеральське-Східне, 10 — Бузкова бухта, 11 — Зелений мис, 12 — Полянка, 13 — мис Зюк, 14 — Осовини, 15 — Кам'янка, 16 — Глазівка, 17 — Темир-гора, 18 — Високе, 19 — Бондаренкове, 20 — Бондаренкове-Південне, 21 — Войкове, 22 — Придорожжє, 23 — Туркмен, 24 — Андріївка Північна, 25 — Кюль-Оба, 26 — Киз-Аул, 27 — Олук, 28 — Мар'ївка, 29 — Тамарине, 30 — Сокольське, 31 — Чурубашський Маяк, 32 — Ілурат, 33 — Михайлівка, 34 — Тасуново, 35 — Лібкнехтівка, 36 — Белінське, 37 — Фронтове II, 38 — Казека, 39 — Багерове-Північне, 40 — Ново-Миколаївка, 41 — Артеріан.

чала перетворюватись у солоне озеро. Це сталося близько середини III ст. до н. е.

Можливо, така ситуація пояснюється не стільки коливаннями клімату, скільки своєрідною екологічною катастрофою. Вона була викликана великомасштабною довгочасовою і нещадною експлуатацією природи людиною. Ми маємо на увазі понад столітній період інтенсивного хліборобства без урахування місцевих умов, агрономічних знань, при низькій культурі і техніці землеробства. В результаті висушення ґрунту, засміченості посівів бур'янами, ерозії, збільшення засоленості урожайність різко знизилася. До цього можна додати засухи, зникнення річок і джерел. Життя і ведення господарства в глибині півострова стає важким і нерентабельним. Частина населення перебирається на узбережжя, а частина переходить до іншої форми господарювання і життя — напівкочового скотарства. Можливо, ця група залишає півострів і осідає в Центральному Криму.

Підтвердити це важко, однак відзначимо, що ранні скіфські селища і поселення в Центральному і Південно-Західному Криму з'являються саме в III—II ст. до н. е.

Вигляд поселень III—II ст. до н. е. в Східному Криму, за винятком Золото-Східного, майже невідомий. Очевидно, для них характерним є розміщення на пагорбах, в укріплених природою місцях, поблизу джерел і колодязів. Забудова компактна, як і належить фортецям.

Садиби цього часу наближаються до міст. Стало рідшим населення Чорноморського узбережжя. У зоні протоки зміни не помітні (рис. 7).

Важким був для жителів європейського Боспору рубіж II—I, перша половина I ст. до н. е. Найбільше постраждали від повстань, набігів сатархів, землетрусу жителі Приазов'я⁴³. Золоте-Східне та інші поселення були залишені, на мисі Зюк чітко простежуються залишки пожежі і наслідки землетрусу (величезні уламки скель лежать на культурному шарі попереднього часу). Все узбережжя, за словами Страбона, стало безлюдним (*Strab.*, VII, 4, 5).

Помітні руйнування і в містах протоки⁴⁴. Завмерло життя на ряді поселень і садиб (Героївка, Південно-Чурубашське, біля Мірмекію).

Наслідки цього тривожного часу в Чорноморській зоні поки що не визначені.

Новий важливий рубіж боспорської історії почався з правління Асандра, але зміни на краще відбувалися повільно. Не виключено, що

⁴³ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 99, 100; Масленников А. А. Население боспорского государства в VI—II вв. до н. э.— М., 1981.— С. 69.

⁴⁴ Блаватский В. Д. Пантикапей.— М., 1964.— С. 129.

користуючись слабістю Боспору, а можливо дружньою політикою Мітрідата VI (на заключному етапі його боротьби з Римом), місцеві племена (скіфи Криму або сармати) оселялись на боспорській території.

Прикладом цього є дуже своєрідне поселення «Полянка» за 6 км на захід від мису Зюк. За плануванням, топографією, виглядом будівель воно дуже відрізняється як від більш ранніх, так і пізніших поселень Приазов'я. Надзвичайно бідні, невиразні знахідки, значне переважання ліпного посуду, криві, неміцні кладки стін, хаотичне нагромадження приміщень і двориків, побудованих похапцем, відображають картину занепаду і варваризації. Найближча аналогія цьому поселенню — скіфські культурні горизонти на городищі «Чайка» в західному Криму⁴⁵. Майже спільні у них і дати — I ст. до н. е.

Наприкінці I ст. до н. е. поселення «Полянка» було залишене без явних слідів пожежі і руйнувань, але — поспіхом. В інших районах Східного Криму такі поселення поки що невідомі. Стабілізація Боспору, важливі військово-адміністративні реформи і економічні заходи⁴⁶ провадилися з перервами в правління Асандра і його найближчих наступників.

Мабуть, найбільш характерними археологічними пам'ятками цього часу є «батарейки» і функціонально близькі до них укріплені будинки-садиби азійського Боспору. Чи є вони на Керченському півострові? Судячи з того, що на Тамані «батарейки» були укріпленими центрами поселень, сторожовими постами на важливих дорогах і вузлами в системі оборони, вони повинні існувати і на європейському Боспорі. Поки що тут, на березі Азовського моря, біля висихаючого русла річки, на пагорбі досліджується лише один об'єкт — поселення біля с. Ново-Відрадне⁴⁷. Є ще близько трьох схожих з «батареиками» будівель, які не розкопувались (дві — поблизу дороги Керч — Курортне, одна — в урочищі «Артезіан»). Їх планування близьке до квадрата, площа невелика, а розміщення стратегічно зручне. Всюди є знахідки I ст. до н. е. — I ст. н. е. Ймовірно, вони знаходились на основних дорогах. Не зовсім зрозумілий характер поселення біля с. Лібкнехтівка. Цілком можливо, в цю групу слід додати будівлі I ст. до н. е. — I ст. н. е. біля с. Михайлівки⁴⁸. Чи були до I ст. н. е. на цих об'єктах садиби в повному розумінні цього слова, чи це лише сторожові пости — форти (*castra*), поки що не ясно. Якщо прийняти останнє, то слід припустити наявність аналогічних пам'яток всюди на півострові, де їх спорудження було доцільним. Зараз вони відомі лише на азовському узбережжі і подекуди в «глибинці» (рис. 8).

Виразнішою є картина з великими укріпленими поселеннями (*oppidum*). Виникають вони (вірніше, складаються у тому вигляді, в якому їх застають археологи) в I ст. до н. е. — I ст. н. е., хоча майже завжди на обжитих раніше місцях. Найбільш відомі з них Ілурат і Семенівське поселення. Ілурат, ймовірно, був містечком (*urbs*, *αστυ*, *castrum*). Семенівське поселення своєрідне. Житлові блоки невеликих, одно-, двоповерхових, дуже схожих між собою приміщень з невеличкими подвір'ями і стійлами для худоби — розташовані впритул на зручних для оборони пагорбах і мисах, оточені стінами з бастіонами і вежами, інколи валами і ровами. Наскільки всі його риси характерні для інших городищ узбережжя — невідомо.

На Чорноморському узбережжі одне поселення такого типу розташоване на пласкій вершині гори Опук. У зоні протоки їх немає. У цент-

⁴⁵ Яценко И. В. Исследование сооружений скифского периода на городище Чайка // КСИА АН СССР. — 1970. — № 124. — С. 31 сл.

⁴⁶ Блаватский В. Д. Пантикапей. — С. 130, 131; Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время. — М., 1966. — С. 90 сл.; Соколовский Н. И. К истории северо-западной части Таманского полуострова в античную эпоху // Българска Академия на Науките. — София, 1963. — № VI. — С. 20 сл.

⁴⁷ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — С. 113, 114.

⁴⁸ Петерс Б. Г. Михайловское городище античного времени // Проблемы античной археологии. — М., 1978. — С. 117 сл.

рі півострова, очевидно, близькі до них укріплені великі поселення — Тосуново, Жовтневе, Андріївка Північна та ін. — розміщені в північній частині степової зони і на північно-східній частині півострова. У Кримському Приазов'ї — це Семенівка, Мисівка (на сході Казантипського мису), Золоте, Куль-Тепе, Генеральське-Східне, Бузкова бухта, Зелений мис. Їх площа від 0,45 до 1 га. Разом із залишками, очевидно, сторожових веж на вузьких довгих мисах і сторожовими пунктами на вершинах, ці поселення утворювали лінію оборони, своєрідний «меотійський лімес» (рис. 8).

Привертає увагу велика скупченість цих городищ — майже всі вони вмістилися на ділянці довжиною близько 20 км. Можливо, вони входили до системи спеціально утворених за Асандра військових поселень. У цьому зв'язку варті уваги земляні невисокі вали, що тягнуться на значному плато між Чокрацьким озером і Казантипською затокою, по долинах, паралельно берегу, від одного скелястого пасма до іншого. Відстань між ними, як правило, стабільна: 32—37 м, довжина — кілька сот метрів. Можливо, це межі земельних наділів мешканців навколишніх поселень?

Ця територія не випадково була обрана боспорськими царями. Адже землі поблизу міст, у зоні протоки і на Чорноморському узбережжі здавна були зайняті хорою міст. А землі Приазов'я і «глибинки» були «царськими».

Некрополям хори європейського Боспору перших віків н. е. присвячені спеціальні статті і монографії. Відзначимо лише, що за нашим переконанням, їх характеристики в різних зонах, незважаючи на схожість, все ж не повністю ідентичні. Так, судячи за некрополями Ілурата і Тосуново, тут домінують кам'яні або вирубані в скелі склепи, невідомі в Приазов'ї. Грунтові склепи відкриті поки в Золотому і не характерні для чорноморської зони.

У рисах обряду також є відмінності. Могильник біля с. Ново-Відрадне виглядає більш грецьким, а Киз-Аульський — більш варварським. Зате на некрополях міст і містечок зони протоки представлені всі типи гробниць і всі особливості та риси поховального обряду цього часу.

Взагалі склалося враження, що в перших століттях н. е. найбільш заселеною була зона узбережжя Азовського моря. Внутрішні простори хоча й обживалися знову, проте вже не в такому масштабі, а головне на іншій господарській основі (перевага напівкочового скотарства).

В наступні три сторіччя, за винятком побудови містечка Савроматія в кінці II ст. н. е.⁴⁹, нових населених пунктів не з'явилося.

«Готські» походи середини — третьої чверті III ст. н. е. відбилися на території півострова неоднаково. Судячи за даними розкопок, городища центральної його частини (Ілурат, Тосуново, Савроматій, Андріївка Північна, Михайлівка, Лібкнехтівка біля с. Белінське та ін.) були ними розгромлені⁵⁰. Припинилося життя на дрібних поселеннях та деяких містах протоки (Мірмекії, Парфенії, Німфеї). Сліди руйнувань є в Пантікапеї, Тірітаці, хоча вони і не постраждали. Очевидно, подібна картина була в причорноморській зоні. Спустошений Кіммерік, постраждали Феодосія і Кітей. Немає поховань IV ст. н. е. на Киз-Аульському могильнику. У Кримському Приазов'ї частина поселень (Семенівка, Мисівка, Золоте, Ново-Відрадне, можливо, Куль-Тепе) загинули в 60—70 рр. III ст. н. е., хоча життя на них, в незначних формах, продовжувалося до IV ст. н. е.⁵¹ Далі на схід, на поселеннях Генеральське-Східне, Бузкова бухта, Зелений Мис, мис Зюк життя завмерло пізніше, десь у VI ст. н. е.

⁴⁹ Масленников А. А., Чевелов О. Д. Охранные раскопки на Ново-Николаевском городище // КСИА АН СССР. — 1983. — № 174. — С. 91—95.

⁵⁰ Кубланов М. М. Раскопки некрополя Илурата // Научно-атеистические исследования в музеях. — Л., 1983. — С. 124.

⁵¹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — С. 135.

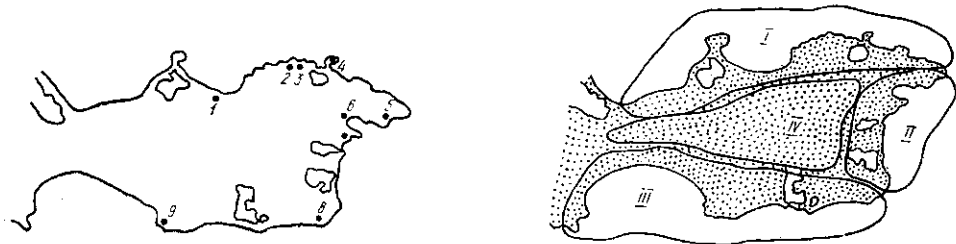

Рис. 9. Міста та поселення IV—VI ст. до н. е.: 1 — Заморське, 2 — Генеральське-Східне, 3 — Зелений мис, 4 — мис Зюк, 5 — Кам'янка, 6 — Пантікапей, 7 — Тірітака, 8 — Кітей, 9 — Казека.

Рис. 10. Історико-археологічні та географічні зони: I — Кримське Приазов'я, II — зона протоки, III — Причорноморська зона, IV — Степова зона.

У III—IV ст. н. е. з'являються навіть неукріплені селища. Вони виявлені і частково досліджені поки що на узбережжі Казантипської затоки. Їх вигляд нам практично невідомий⁵².

Новий удар античному Боспору був завданий гуннами. Але, судячи за знахідками на мисі Зюк, в Тірітаці⁵³ і на деяких інших поселеннях, це відбулося не в IV, а швидше на початку VI ст. н. е. і було пов'язано очевидно, з боспоро-гуннським конфліктом 527 р. (рис. 9)⁵⁴.

Ранньосередньовічні пам'ятки цього регіону вивчені дуже слабо. Можна лише сказати, що крім Керчі-Пантікапею і Тірітаки існували невеличкі села на узбережжі Азовського моря (біля с. Золоте, на захід від Куль-Тепе). Точне їх датування поки що не зовсім ясне. Не визначений також і характер історичних процесів цієї перехідної епохи.

Отже, навіть при дуже побіжному аналізі очевидні природні і історичні відмінності окремих районів-зон півострова (рис. 10). Врахування їх дозволяє краще висвітлити питання боспорської історії і визначити напрям наступних досліджень.

А. А. Масленников

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ ВОСТОЧНОГО КРЫМА В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

В природно-климатическом отношении территория европейского Боспора — Восточный Крым, несмотря на кажущееся единство, имеет локальные различия. С ними в немалой степени связаны и некоторые особенности в размещении и планировке археологических памятников, главным образом, поселений.

В разные периоды боспорской истории степень заселенности, типы поселений и этнический состав их жителей в каждой из четырех частей зон полуострова были неодинаковыми.

Можно проследить и различия исторических судеб населения этих зон: Причерноморского и Приазовского побережья, района пролива и глубинной — степной части.

Уделено внимание объяснению причин запустения боспорской хоры к концу III в. до н. э., одной из которых, возможно, был экологический кризис.

⁵² Там же.— С. 136; Корпусова В. Н. Могильник III—IV вв. н. э. у с. Заморское // АИУ.— К., 1968.— С. 16.

⁵³ Сазанов А. В. Результаты исследования поздних слоев городища Тиритаки // Проблемы истории и археологии Восточного Крыма. Тезисы конференции Керченского историко-археологического музея.— Керчь, 1984.— С. 17.

⁵⁴ Чугуров И. С. Византийские исторические сочинения «Хронография Феофана».— М., 1982.— С. 50, 51.

HISTORIC-GEOGRAPHIC ZONING OF THE EASTERN CRIMEA IN THE ANCIENT EPOCH

The territory of the European Bosphorus — the Eastern Crimea despite its seeming unity in the natural-climate respect has local differences. Certain peculiarities in the location and layout of archaeological monuments, mainly settlements are to considerable extent associated with them.

In different periods of the Bosphorus history a degree of settlements, types of settlements and ethnical composition of their dwellers in each of four parts-zones of the peninsula were different.

It is also possible to trace differences in the historical fates of the population in these zones: Black sea coast, Azov sea coast, strait region and remote-steppe part.

Reasons which caused desolation of the Bosphorus chora by the end of the 3d century B. C. are explained one of the reasons was probably ecological crisis.

Одержано 24.05.85.

Про кордони Древлянської землі

Б. А. Звіздецький

Стаття присвячена одному з актуальних завдань слов'янської археології — визначенню кордонів Древлянського племінного союзу.

У найдавнішій недатованій частині Несторової «Повісті временних літ» слідом за полянами згадуються древляни¹. Із цього повідомлення, як і з інших літописних згадок про них, важко дійти якихось певних висновків відносно ареалу їх розселення. Єдиними орієнтирами племінної території виступають два головних міста Древлянської землі — Іскоростень (теп. Коростень) та Вручій (теп. Овруч), вперше згаданих «Повістю временних літ» під 945 р. і 977 р.²

Дореволюційні історики, аналізуючи лише літописні дані, племінну територію древлян визначали досить приблизно, відводячи їм великі лісові масиви навколо згаданих пунктів³.

Ще наприкінці XIX ст. особливі надії вчені покладали на археологічні дослідження, в результаті яких будуть виявлені специфічні риси поховального обряду, характерні для тієї чи іншої території, що дають змогу впевнено окреслити ареал проживання окремих східнослов'янських племен.

Першу спробу виділити територію древлян за археологічними даними зробив В. Б. Антонович. Дослідивши ряд курганных могильників Київщини і Східної Волині, він вважав, що древлянам належали підкурганні поховання в ямах з набором небагатого супроводжуючого інвентаря. Картографуючи кургани з цими ознаками, дослідник визначав їх племінні межі: на заході — р. Случ, на півдні — верхів'я р. Тетерев, на півночі — прип'ятьські болота, а на сході — рр. Дніпро, Ірпінь та середня і верхня частини течії р. Роставиці⁴.

На початку 60-х років нашого століття погляди В. Б. Антоновича були переглянуті радянськими археологами І. П. Русановою та Е. І. Тимофеевим.

¹ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 11.

² Там же.— С. 40, 53.

³ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии.— Варшава, 1885.— С. 127, 128; Середонин С. М. Историческая география.— Петроград, 1916.— С. 147.

⁴ Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // МАР.— 1893.— № 11.— С. 2, 3.